

METODOLOŠKI PROBLEMI KRITIKE KONSOCIJACIJSKE DEMOKRACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Konsocijacijsko rješenje nije opcija koja trajno "stoji na stolu". Može doći vrijeme kad će biti prekasno i za nju. Bojim se da bi tek tada najveći kritičari konsocijacijske demokracije posegnuli za njom kao jednim spasonosnim rješenjem za Bosnu i Hercegovinu

Mirjana Kasapović

1. Uvodne napomene

ČINI SE DA JE KNJIGA *BOSNA I HERCEGOVINA: podijeljeno društvo i nestabilna država* (2005) potaknula kontroverznu teorijsku raspravu o političkom uređenju Bosne i Hercegovine. O tome se kontroverzno raspravljalo i ranije, ali su posrijedi uglavnom bile političke rasprave. Poslije pojave knjige razmatranja o političkom uređenju Bosne i Hercegovine postala su "teoretskija", premda nisu izgubila snažne političke naboje. "Teoretskija" su postala zahvaljujući tome što su u njih uvedene teorije i modeli konsocijacijske demokracije, čime je ponuđena jedna **teorijska osnova s koje se mogu ozbiljno promišljati konstitucionalni problemi države**, neovisno o tome prihvaćaju li sudionici rasprave konsocijacijsku demokraciju kao prikladan ili poželjan model uređenja ili je odbacuju. Stvarnost je na neki način "opojmljena" ili, kako je to dobro primijetio Nerzuk Ćurak u prošlom broju *Statusa* (2007, 11:57), "imali smo sadržaj pojma bez samog pojma", misleći pritom da su "konsocijacijske forme" bile prisutne u bosanskohercegovačkoj povijesti i sadašnjosti, ali da nije bilo teorijske svijesti o tome.¹ A **ozbiljna**

je teorijska rasprava nemoguća bez "opojmljenih sadržaja", odnosno bez "opojmljene" političke stvarnosti. Ako ne griješim u ocjeni, onda doprinos "opojmljenju" političke stvarnosti Bosne i Hercegovine, širenju teorijskog diskursa u raspravama o njoj, smatram najvrednijim učinkom svoje knjige.

Postoji i druga strana priče. Knjiga je "uletjela" na jedno politički "nabrijano" polje na kojemu su jasno iscertane podjele i podijeljene uloge između Bošnjaka, Hrvata i Srba odnosno, u ovome slučaju, između bošnjačkih, hrvatskih i srpskih intelektualaca. Kako su **nacionalne intelektualno-političke fronte** posve vidljive, knjiga se našla na udaru bošnjačkih "liberala", a u zaštitu su je uzeli hrvatski i, u manjoj mjeri, srpski "konsocijacijalisti". Mogla bih, zapravo, kazati da i **sudbina knjige potvrđuje njezinu temeljnu postavku**: Bosna i Hercegovina je etnički duboko podijeljeno društvo u kojemu nema ni političkoga ni, kako se vidi, intelektualnog konsenzusa o temeljima državne zajednice i političkog sustava. Politička strana priče – kolikogod bila znakovita za stanje duha u jednoj zemlji – nimalo me ne zanima ako je riječ o pukim političkim objedama auto-

1) N. Ćurak ne razlikuje dosljedno demokratski od autokratskoga konsocijacijskoga konstitucionalizma, te tvrdi, da je povijest Bosne i Hercegovine "opterećena konsocijacijskom konstitucijom političke zajednice". Pita se treba li je konačno "rasteretiti konačnim opterećenjem", dakle "dovršavanjem konsocijacijskog načela" (*Status*, 2007, 11:56). Bila bi to neka vrsta "kraja neg-

ativne povijesti" zemlje i njezino dovođenje na nultu točku s koje bi se napokon moglo krenuti u "pravu povijest".

rice i prokazivanju njezinih “opasnih”, “dijaboličkih”, “separatističkih”, “etnonacionalističkih”, “zagrebačkih”, “tuđmanovskih”, “bobanovskih”, “neobobanovskih”, “bobanovskokaradžićevskih”, “dodikovskih” i sličnih zlih intencija.² Ta me strana priče zanima, međutim, ako je riječ o političkom pristupu jednoj teorijskoj raspravi, o **unošenju jednostranih političkih argumenata u vrednovanje jedne teorijske koncepcije**, o prikazivanju parcijalnih političkih pozicija kao univerzalnih teorijskih polazišta.

Kako mi se čini da su dosadašnju raspravu o pretpostavkama i izgledima konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini bitno obilježili neki temeljni metodološki problemi, u nastavku se želim podrobnije osvrnuti na njih. Bit će to, kako izravan tako i neizravan, **odgovor kritičarima projekta konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini** kojim se bavi i moja knjiga. Usredotičiću se poglavito na **tri metodološka problema** koja smatram ključnima: dekontekstualiziranje teorijske rasprave o političkom uređenju Bosne i Hercegovine, nekomparativni pristup analizi tog problema, te ideološke prepreke što su se pojavile u razumijevanju konsocijacijske demokracije, među kojima najvažnijom smatram “etničku anksioznost” njezinih kritičara.

2. Dekontekstualiziranje teorijske rasprave

Suvremenu političku teoriju posljednjih je desetljeća obilježavao i metodološki spor između takozvanih **kontekstualista** i **tekstualista**. Kontekstualisti ustrajavaju na tome da se tekstovi političkih mislilaca ne mogu ni razumjeti ni tumačiti bez poznavanja i isticanja povijesnoga, političkoga i intelektualnog konteksta u kojemu se nastali (Skinner, 1988; Perreau-Saussine, 2007; Dijk, 2006, 284-305).³ Ako se želi shvatiti značenje nekih djela – Machiavellijeva *Vladara*, Hobbesova *Levijatana*, Montesqueiova *Duha zakona*, Lockeovih *Dviju rasprava o vladi*, Rousseauova *Društvenog ugovora*, Millovih *Razmatranja o predstavničkoj vladavini* itd. – onda **treba dobro poznavati kontekst u kojemu su nastali njihovi pojmovi** vlasništva, slobode, jednakosti, društvenog ugovora, države, podjele vlasti, republikanstva, predstavničke vladavine,

2) Za neobudano političko prokazivanje i osobno vrijeđanje reprezentativni su tekstovi stanovitoga Nenada Filipovića, “teferičara” sarajevskog tjeđnika *Slobodna Bosna*. Premda bi mi morali biti zanimljivi ponajprije politički, osobno su me zaintrigirali samo kulturološki. **Odavno, naime, nisam naišla na autora tako vulgarna rječnika i odbojna stila. Filipović je, uz to, i notorni lažljivac** jer, među ostalim, navodi da sam bila “jedno vrijeme u ratu savjetnica Tuđmana za pitanja srednje Bosne” (2006, 47). Kad bih imalo držala do onoga što piše tako moralna suspektna osoba, tužila bih ga zbog činjenično dokazive laži.

3) Nizozemski teoretičar T. A. van Dijk (2006, 284) definira kontekst kao “strukturni niz svih svojstava društvene situacije koja su bitna za proizvodnju, strukture, tumačenje i funkcije teksta i govora”. Sam izraz kontekst “upućuje na to da je to sve što dolazi ‘uz tekst’, tj. svojstva ‘okoline’ diskursa”.

demokracije i dr. Kontekstualno konstruiranje i značenje pojmova podrazumijeva, nadalje, da se oni **ne mogu doslovce prenositi iz jedne epohe u drugu ili iz jedne sredine u drugu**. Ono što su sloboda, pravda ili jednakost značile u 19. stoljeću ne moraju značiti u 21. stoljeću. Ono što se pod slobodom, pravdom ili čudorednošću razumije u kršćanskoj Europi i Americi ne podrazumijeva se i na islamskome Bliskom istoku ili u konfucijanskoj Južnoistočnoj Aziji. Pojmovi “ne putuju” slobodno i nekontrolirano kroz vrijeme i prostor poput gusarskih jedrenjaka na otvorenom moru. Nasuprot tome, tekstualisti smatraju da za razumijevanje i tumačenje tekstova, napose klasičnih političkih spisa, nije nužno poznavati kontekst u kojemu su nastali. Prema njihovu sudu, u Platonovim ili Aristotelovim djelima **postavljena su neka vječna pitanja i dani neki vječni odgovori** na ta pitanja koji važe u svim epohama i u svim sredinama. Tekstualisti su usredotočeni na pozorno, točno, minuciozno tumačenje misli i pojmova u pojedinim tekstovima.

Na sveučilišnim studijima političke znanosti u bivšoj Jugoslaviji prevladavao je “tekstualistički” pristup. Oni koji su studirali političku znanost na ondašnjim jugoslavenskim sveučilištima znaju kako se pristupalo proučavanju povijesti političkih ideja, kako su se čitali i interpretirali klasični politički spisi, te koliko su bile dekontekstualizirane rasprave o njima. **To se napose odnosi na studij marksizma** – službene državne ideologije u kojoj su traženi vječni odgovori na vječna pitanja o sudbini čovjeka i njegova društva. **Proučavanje marksističkih tekstova nalikovalo je na teološku egzegezu**, na kršćansko tumačenje Biblije, u kojoj su sadržane ideje i napuci koji određuju život ljudi od postanka svijeta do Sudnjeg dana. Povijesno dekontekstualiziranje političkih teorija rezultiralo je pretvaranjem njihova studija u praćenje “idejne borbe” – sučeljavanja bezvremenskih, društveno, politički i kulturno nekontigentnih pojmova, koncepcija i teorija, u kojemu se sva intelektualna pozornost usmjeravala na čistoću i dosljednost **izvođenja ideje iz ideje, suprotstavljanja jedne ideje drugoj ili pobijanja jedne ideje drugom**. Kritika mora, tako su nas podučavali, biti “immanentna”, izvedena tako da “autor kritizira sam sebe”, a ne da to čini netko izvana. Usredotičiti se valjalo na traženje unutarnjih protuslovlja i nedosljednosti u djelima nekog autora. Pretvarani smo u tragače za pojmovnom nedosljednošću i u istražitelje misaone zbrke što su nastale kao posljedica intelektualne nedoraslosti i jezične nepreciznosti autora. Intelektualni junaci tog doba bili su oni koji su nam superiorno pokazivali kako se - izmišljam primjer radi slikovitosti - razlikuje Marxova definicija privatnog vlasništva na 157. stranici u *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* od one na 233. stranici *Das Kapital*. Klasik je bio uhvaćen s prstima u pekmezu! Nije pritom bilo važno što je Marx, možda, bio ponukan da promijeni svoju definiciju privatnog vlasništva zbog novih iskustava i spoznaja uvjetovanih promjenom društvenog konteksta.

Ono što je vrijedilo za studij političkih ideja uvelike je važno i za proučavanje političkih institucija. No, **teoretičari konsocijacijske demokracije** – ponajprije njezini utemeljitelji Gerhard Lehmruch i Arend Lijphart⁴ - **pravi su politološki komparatisti. A komparatisti su**, po prirodi stvari, **kontekstualisti**. U istraživanju politike općenito ili pojedinih njezinih segmenata oni se usredotočuju na analizu povijesnoga, kulturnoga i socijalnog konteksta u kojemu političke institucije, procesi i sadržaji nastaju, razvijaju se i transformiraju. U njihovim analizama “kontekstualne varijable” imaju odlučujuću ulogu. Kad se Lehmruch suočio s činjenicom da se austrijska i švicarska demokracija sredinom 20. stoljeća razlikovala od liberalne demokracije anglosaksonskog podrijetla, objašnjenje za to pronašao je u **kulturom fragmentiranim društvima** kao temeljnoj kontekstualnoj varijabli koja je odredila obrazac demokracije u tim zemljama. Kad je Lijphart u isto vrijeme analizirao nizozemski politički sustav ustanovio je da je on izrastao iz **vjerski i socijalno podijeljenog društva** i da je bio **institucionalno-politički odgovor na tu temeljnu strukturu činjenicu**. Lehmruchova konkordancijska i Lijphartova konsocijacijska demokracija jesu kontekstualno nastali modeli demokracije. Oni nisu nastali **“uranjanjem” teorijskih koncepcija u stvarnost**, nego **teorijskom conceptualizacijom stvarnosti**. Ti su kontekstualni modeli pokazali kako su istraživači vidjeli, protumačili i predočili glavna svojstva neke društvene situacije (Dijk, 2006, 285). Kad sam se upustila u analizu Bosne i Hercegovine uočila sam da politiku te zemlje presudno određuje njezina **glavna “kontekstualna varijabla” – povijesno stara i duboka vjerska, etnička i nacionalna podijeljenost društva**. Nastojala sam dokazati kako je ona postojala i kako se manifestirala – jače ili slabije, otvorenije ili prikrivenije, nasilnije ili nenasilnije – tijekom cjelokupne moderne povijesti zemlje. Imajući u vidu komparativna politološka istraživanja, **na toj sam temeljnoj pretpostavci zasnovala tezu da je tako podijeljenom društvu prikladan konsocijacijski model demokracije**. Naglašavam pritom da je riječ o kontekstualnoj prikladnosti, a ne o teorijskoj neodoljivosti ili modelskoj ljepoti konsocijacijalizma. U bosanskohercegovačkom kontekstu konsocijacijalizam bi naprosto bio izraz **“odgovornog realizma”**.⁵

Među brojnim kritičarima mojih stajališta naišla sam pak na same **nekontekstualiste**. Riječ je o zagovornicima kla-

sične liberalne teorije demokracije koja se smatra **superiornom** u odnosu prema konsocijacijskoj teoriji. Čini se da ta teorija daje vječne odgovore na vječna pitanja: kako zajamčiti pojedinačnu slobodu, jednakost i sigurnost, kako osigurati dostojanstvo i integritet личности, kako omogućiti ravnopravno sudjelovanje građana u politici, kako politiku učiniti izrazom njihove istinske volje, kako trajno uravnotežiti interese većine i manjina, kako stvoriti stabilnu demokratsku državu, **kako Bosnu i Hercegovinu pretvoriti u “normalnu državu”**. Istodobno, ona uklanja sva zla s tih prostora: podjarmljivanje pojedinaca kolektivnu, tiraniju kolektivnih identiteta nad pojedinačnim slobodama, teror etničkih oligarhija, etničku pseudopravdu, isključivost i nasilje te, naposljetku, etničku demokraciju kao glavno ovodobno protuliberalno zlo.⁶ **Pretpostavimo da je doista tako**. Pretpostavimo da je “čisti” liberalni model demokracije bolji od konsocijacijskoga. Pretpostavimo da je liberalni model najbolji od svih modela što su dosad izumljeni na ovom svijetu. No, što jamči da je takav model primjenjiv i održiv u Bosni i Hercegovini? Koje to “kontekstualne varijable” garantiraju da ga je moguće demokratski implementirati i održavati u bosanskohercegovačkom društvu? Kakva ga to povijesna, društvena, kulturna konfiguracija čini prikladnim tom društvu? **Odakle izviri toliki otpori tako superiornome modelu političke zajednice?** Jesu li pojedinci i društvene skupine koje mu se odupiru obične budale, neprosvijećeni ignoranti, “onotološki nacionalisti” ili je posrijedi nešto drugo?

U ozbiljnijim raspravama – o političkim pamfletima da se i ne govori – nisam naišla ni na jednu kontekstualnu politološku analizu. **Zagovornici liberalne demokracije nisu ponudili nijedan bitan kontekstualni čimbenik** koji bi presudno govorio u prilog “čistome” liberalnom modelu demokracije.⁷ On se, doduše, nastoji legitimirati posredno, i to tako što se pokušava delegitimirati konsocijacijski model i njegove društvene pretpostavke. Mislim ponajprije na **nastojanja da se ospori postavka o Bosni i Hercegovini**

6) Takva je pozicija izražena u tekstovima: Borić (2006), Hadžidedić (2006), Mujkić (2006, 2006a, 2007, 2007a), Sarajlić (2006, 2007), Sarajlić, Mujkić i Ćurak (2007) itd.

7) U **liberalnoj bošnjačkoj priči** o Bosni i Hercegovini kontekst se pojavljuje u jednome jedinom obliku – u likovima **Srbije i Hrvatske kao vječnih “zlih susjeda”**. Kako se ponašanje “zlih susjeda” promijenilo s promjenom regionalnoga i međunarodnoga okruženja u odnosu na devedesete godine prošlog stoljeća, kao i s unutarnjom demokratskom transformacijom pojedinih država, čini se da problem nije više “neprijateljsko”, “genocidno” djelovanje Srbije i Hrvatske, nego samo njihovo postojanje. Ako je doista tako, onda je u sagledivoj povijesnoj perspektivi “bosansko pitanje” nerješivo. Inače, metodološki, logički, a i povijesno-politički zanimljivima se čine izvodi M. Filipovića (2007) o “genocidnom djelovanju” Hrvatske i Hrvata u Bosni i Hercegovini tijekom posljednjeg rata. Filipović istodobno zastupa tri stajališta: 1. Hrvati u Bosni i Hercegovini bili su žrtve genocida što su ga provodili Srbi i Srbija, ali u mnogo manjem opsegu nego Bošnjaci (26. i d.); 2. Hrvatska je - uz Srbiju, ali na kao ona – bila akter genocida nad muslimanima/Bošnjacima (25, 28-29 i d.); 3. “genocidna” Hrvatska bila je područje na koje je muslimansko stanovništvo bježalo od srpskog genocida da bi spasilo gole živote (34. i d.) Ta priča zvuči, otprilike, kao **priča o genocidu nacističkih okupacijskih vlasti nad poljskim Židovima koji u strahu za život traže spas u bijegu iz Poljske u Njemačku**.

4) Nije mi promaknulo da kritičari konsocijacijske demokracije uopće ne poznaju radove G. Lehmrucha, da ne poznaju ni većinu relevantnih Lijphartovih tekstova, a da se i ne govori o tekstovima suutemeljitelja konsocijacijske teorije H. Daaldera, K. Steinera, V. R. Lorwina, J. Steinera i ostalih. Štoviše, oni ne poznaju ni tekstove najvažnijih kritičara teorije konsocijacijske demokracije. Takva teorijska nepripremljenost – naprosto mi je neugodno docirati o elementarnim činjeničnim i interpretacijskim netočnostima kojima vrve njihovi tekstovi - nimalo ne pridonosi uvjerljivosti i vjerodostojnosti kritike.

5) Sintagmu “odgovorni realizam” preuzimam od irskih **“kritičkih konsocijacijalista” J. McGarryja i B. O’Learyja** (2006a, 254) koju su upotrijebili u svojoj briljantnoj kritici protivnika – građanskih republikanaca, građanskih unionista, postnacionalnih transformatora i izbornih integricionista - konsocijacijske demokracije u Sjevernoj Irskoj.

kao podijeljenom društvu. Ne mislim pritom na pripriče o komšiluku, zajedničkim dernecima i akšamlucima Bošnjaka, Hrvata i Srba kroz vjekove. Mislim na krajnje hipertrofiranu, nekritičku, pa i vrlo nerefleksivnu recepciju takozvanih konstruktivističkih teorija nacije u kojoj se nacije pojavljuju kao zamišljene (Anderson, 1990) ili izmišljene zajednice (Hobsbawm, 1993), kao ideološke konstrukcije i kulturni artefakti⁸ u ime kojih se provodi teoror nad - stvarnim ili potencijalnim - građanstvom. Nacije nisu povijesno nastale zajednice nego čisti narativni konstrukti.⁹ **Ako su nacije izmišljene zajednice, onda je izmišljena i podijeljenost bosanskohercegovačkog društva.** Ako su nacije "ideološki artefakti", "narativni konstrukti", onda je njihovo postojanje nebitno za prirodu društva. Kako je podijeljenost društva umjetno konstruirana, može se i dekonstruirati. Ako društvo nije podijeljeno ili je samo umjetno podijeljeno, čemu konsocijacijski aranžmani?

Dekontekstualiziranje analize tako je u osnovi završilo u "idejnoj borbi", u sukobu političkih ideja liberalizma i konsocijacijalizma, u načelnom sučeljavanju liberalnih i konsocijacijskih modela demokracije. Zagovornici političkog liberalizma misle da iz tog sukoba moraju izaći kao pobjednici. Kako i ne bi kad na svojoj strani imaju **Johna Graya i Briana Barryja**.¹⁰ Recimo da u tom sukobu ideja

8) V. izvrsnu, pregnantnu kritiku tih teorija u: Smith (2003, 120-146).

9) Tome u prilog govori i žaljenje N. Čurka što je propuštena prigoda da se "izmisli" bosanska nacija. Kako se ona očito ne poklapa s bošnjačkom nacijom, riječ je o proizvodu koji bi nastao stapanjem Srba, Hrvata i Bošnjaka u novu naciju. Istodobno, ne sjećam se kad sam u suvremenim politološkim raspravama koje su napisali **samodeklarirani liberali** naišla na tako **iskrenu i otvorenu apsolutizaciju i adoraciju države**, dakako **konkretne države**, kao u Čurkovim iskazima u posljednjem broju *Statusa* (2007, 63). Dok su mu nacije "izmišljene zajednice", **država je nekovrsno vječno "živo biće"**. Država nije povijesni proizvod djelatnih, pojedinačnih i kolektivnih, aktera, "artificijelna tvorevina" koju akteri izgrađuju i razgrađuju, nego povijesni subjekt koji prethodi tim akterima, "ugošćuje" ih i izbacuje iz svoga "stana" ako se budu ponašali kao razulareni gosti: "Nisu Bošnjaci, Hrvati i Srbi domaćini a BiH gost samoj sebi. Ja mislim ipak da je obratno. Bošnjaci, Srbi i Hrvati i sve druge zajednice gosti su ove zemlje. Naprosto su je u jednom povijesnom trenutku pozajmili. Prema njoj su se u zadnjih 15 godina odnosili na najgori mogući način. Vrijeme je za prekoračenje etničke nužnosti radi iskoraka u bosanskohercegovačku budućnost". Ako dobro razumijem ovu "pozajmljivačku teoriju" države, Čurak kaže da je vrijeme da gosti – Bošnjaci, Hrvati i Srbi – napuste domaćinsku kuću, bosanskohercegovačku državu, u kojoj su se nepristojno ponašali, kako bi se u njoj nastanili novi stanari. Koji novi stanari? "Dobri Bosanci"? "Apstraktni građani"? Ili nema razlike između toga dvoga jer bi se u stvarnosti apstraktni građani pretvorili, "konkretizirali", u dobre Bosance?

10) U svojoj nesmiljenoj kritici multikulturalizma (2006) - a otprije se dokazao i kao žestok protivnik konsocijacijalizma (1975, 1975a) - "**stari cinik**" **B. Barry** mjestimice nadmašuje sva očekivanja čitatelja. Barry, primjerice, kritizira uvođenje obveznog učenja velškog jezika u Walesu zato što to povećava prednost onih koji, uz engleski, govore i velški jezik na tržištu radne snage. Politika kojom se "kreira umjetni interes za velški" proizvodi "nepravilnu diskriminaciju" i predstavlja "zlouporabu državne moći". Barry istodobno navodi da je velški izumirao tako što su britanske vlasti tolerirale "običaj šibanja djece u devetnaestom stoljeću jer su govorili velški, makar samo na školskom igralištu..." (2006, 126, 256-257). On ipak misli da **nije normalno da se u Walesu govori velški, jer to diskriminira Engleze koji žive u Walesu**, ne znaju velški i ne žele ga ni naučiti u pristupu pojedinim segmentima tržišta rada. I dok se interes za velški proizvodi umjetno, interes za engleski valjda je urođen svima na svijetu i nema nikakve veze s "umjetno kreiranom" potrebom da se engleski zna kako bi se uopće imao pristup međunarodnom tržištu rada. Kako je kratk ak korak **od liberalne do imperijalne pozicije!** U tom je sklopu uputno

doista i pobjede. Ali što će s tom idejnom pobjedom u bosanskohercegovačkom kontekstu? Što će s tom pobjedom kad se u tome istome kontekstu njihova univerzalna liberalna pozicija pokazuje samo kao jedna parcijalna politička pozicija i, k tome, "**etnopolitika**" koja se može "**univerzalizirati**" samo silom? Uz tekst, kako kaže Dijk, uvijek ide i kontekst. U intelektualnom "metakonfliktu" o političkom uređenju Bosne i Hercegovine svako se političko stajalište pokazalo parcijalnim odnosno etnopolitičkim. To vrijedi i za liberalno stajalište, unatoč upinjanju njegovih zagovornika da dokažu suprotno. Dok su se zauzimali za dekontekstualiziranu primjenu klasičnoga liberalnog modela demokracije, bošnjačkim liberalima kontekst se prikratio "iza leđa", kao da ga je u priču vratila kakva lukava, nevidljiva Smithova ruka, kako bi razotkrio njihovu navodno univerzalnu liberalnu poziciju kao parcijalni, kontigentno proizvedeni, bošnjački koncept političkog uređenja zemlje. **Njihov se "građanski univerzalizam" i "bosanski integracionizam" u praktičnoj izvedbi pokazuju kao bošnjački, dakle etnički, majoritarizam.** Nije stoga čudno što za taj koncept nema razumijevanja gotovo nitko izvan etničke skupine kojoj sami pripadaju. Nije, dakako, sporna **legitimnost** toga parcijalnog koncepta – kao ni ostalih parcijalnih konceptata - ali je odbojna **mimikričnost** onih koji ga zastupaju.¹¹ Dok hrvatski i srpski konsocijacijalisti ne kriju da je njihova pozicija parcijalna, ali znaju da se može ostvariti samo ako postane podjednako prihvatljiva svim glavnim akterima bosanskohercegovačke politike, dakle ako postane "**zajednička parcijalna pozicija**", **liberali glume da je njihova pozicija univerzalna**, a znaju da se može ostvariti samo kao **nametnuta parcijalna opcija** jer ne može postati zajedničkom opcijom glavnih političkih aktera. Konsocijacijalisti pritom **imaju moralno pravo** očekivati da njihova parcijalna pozicija postane zajedničkom zato što ne traže za sebe, za "svoje" nacionalne zajednice, ništa više od onoga što priznaju i nude drugima. Nasuprot tome, liberali **nemaju moralno pravo** očekivati da njihova parcijalna pozicija postane zajedničkom jer traže za sebe, za "svoju" nacionalnu zajednicu, više od onoga što nude drugima: ozakonjenjem "čistih" liberalnih nače-

vidjeti kako jedan drugi **liberalni kritičar multikulturalizma, glasoviti harvardski profesor S. P. Huntington** (2007), reagira na jezičnu hispanizaciju pojedinih dijelova SAD-a, nerijetko onih dijelova koju su u povijesti najprije dehispanizirani da bi mogli biti anglikanizirani državnom politikom SAD-a, te kako misli da treba riješiti krizu američkoga nacionalnog identiteta. **Čovjeka zbilja prestraši takav liberalizam.**

11) Tu je političku prijetvornost D. Babić (2006, 76) pokazao na primjeru ignorantskog odnosa bošnjačkih intelektualaca prema činjenici da je glavni grad Sarajevo postao gotovo posve "etnički čist" bošnjački grad, premda to u povijesti nikad nije bio: "O svemu se može raspravljati: o nužnosti povratka Bošnjaka u Banja Luku, Prijedor, Dobo, Semberiju, Posavinu, uz Drinu, niz Drinu, u Trebinje, Stolac, Neum, Čaplinju, Livno, zapadni Mostar. S lakoćom se raspravlja o Republici Srpskoj kao genocidnoj tvorevini; o arhaičnoj i neodrživoj heraldici, himni, praznicima i slavama; o preimenovanju naziva ulica, trgova, naselja, škola, institucija i sl. Ukratko o svemu, ali ne i o Sarajevu. Njegov *status quo* je neupitan. Gotovo santsrosanktan". Ako Bošnjaci nisu proveli masovno "etničko čišćenje" Sarajeva od pripadnika nebošnjačkih naroda, a vjerujem da nisu, onda postoji samo još jedno objašnjenje novoga nacionalnog lica Sarajeva: **nebošnjaci se ne mogu ili ne žele vratiti u taj grad. Zašto?**

la "njihova" bi zajednica postala vladajuća većina, a ostale bi zajednice ostale trajne, strukturne manjine. Da, naravno, **formalno bi glasovali "apstraktni građani", ali bi stvarno vladala "konkretna" bošnjačka većina.** Već zamišljam "apstraktnog građanina" Abdulaha Sidrana kako ide na biralište, a onda, kao potencijalni bošnjački ministar kulture u bošnjačkoj većinskoj vladi, donosi odluku o ukidanju "ustaškog jezika" na federalnoj televiziji. Možda "apstraktni građanin" Sidran i ne bi bio tako okrutan, pa bi se kao književnik zadovoljio samo pročišćavanjem rječničkog blaga hrvatskog jezika i revizijom njegovih gramatičkih pravila kako bi postao podoban da se njime govori u Bosni. Ukratko, **u Bosni i Hercegovini ne traži se najbolje nego zajedničko rješenje konstitucionalnih problema.** Nema nikakva protuslovlja u toj tvrdnji: ono što se smatra univerzalno najboljim u nekim se konkretnim historijskim okolnostima ne mora pokazati, a često se nije ni pokazivalo, čak ni podnošljivo lošim. Napokon, dekontekstualiziranje rasprave o političkom uređenju Bosne i Hercegovine, njezino odvajanje od povijesno-političkoga i socijalno-kulturnog sklopa, u najgorim slučajevima, a ima i takvih, rezultira čistim **ideološkim fantaziranjima, konfuznim pse-udoteorijskim trabunjanjima,** koja su mjestimice nepro- nična običnome zdravom razumu.

3. Nekomparativni pristup

"Što o Engleskoj zna onaj tko poznaje samo Englesku", glasovita je Kiplingova izreka koja je postala **moto komparatista.** Ona ukazuje na to da se vlastita zemlja ne može poznavati ako se ne zna ništa o drugim zemljama. "**Bosnu zna najbolje onaj tko poznaje samo Bosnu**", mogla bi postati **krilatica bošnjačkih antikonsocijalista.** Ona bi značila da u razumijevanju Bosne nisu potrebna znanja o drugim zemljama, jer je Bosna poseban, jedinstven i nepovnljiv slučaj koji je shvatljiv iz samoga sebe. S takva autarkičnoga, parohijalnog polazišta suvišna je svaka komparativna perspektiva. Stoga kritičari konsocijacijske teorije ne znaju gotovo ništa ni o teorijama ni o modelima konsocijacijskosti u svijetu, pa ih to neznanje dovodi do nevjerovatnih zaključaka. Evo primjera.

Posredno se pozivajući na Briana Barryja, Asim Mujkić (2007a, 9) tvrdi da Austrija, Belgija i Švicarska nisu nikad ni bile konsocijacijske demokracije, a takva više nije ni Nizozemska.¹² Suvišno je dokazivati koliko su Mujkićeve tvrdnje deplasirane i koliko protuslove svim relevantnim interpretacijskim pravcima u suvremenoj političkoj znanosti.¹³

I dok uspješne konsocijacijske demokracije zapravo uopće ne postoje, zato je bilo spektakularno neuspješnih konsocijacija poput **Libanona i Cipra.** Mujkić citira tvrdnju Johna Graya da je "najozbiljnija mana konsocijacijskih sistema (je) njihova česta **nestabilnost...** oni ne žive dugo ukoliko ih ne garantira neka izvanjska sila". Nevjerojatno je što je Mujkić odlučio navesti tu Grayovu tvrdnju, s kojom je očito suglasan, upravo uz Cipar i Libanon. Pa **konsocijacijskoj demokraciji na Cipru smrtni je udarac zadala turska vojna invazija na taj otok, a konsocijacijskoj demokraciji u Libanonu vojna agresija bliskoistočnih zemalja.** Konsocijacijskim demokracijama ne treba jamstvo vanjskih sila da bi opstale; naprotiv, da bi opstale, vanjske ih sile naprosto trebaju ostaviti na miru, a pogotovo se trebaju suzdržavati od slanja svojih tenkova radi "uvođenja reda" u njima. Mujkić zapravo prigovara zagovornicima konsocijacijske demokracije u podijeljenim društvima da su **seleksijski pristrani.** Seleksijska je pristranost ozbiljan metodološki problem u komparativnoj politici, a očituje se u hotimičnom ili nehotimičnom odabiru slučajeva koju potvrđuju autorove teze i zanemarivanju slučajeva koji te teze opovrgavaju ili ih makar dovode u sumnju. Međutim, rijetko je koja skupina relevantnih teoretičara u suvremenoj političkoj znanosti bila tako nepristrana u odabiru slučajeva koje istražuje kao što su to konsocijacijskosti. Oni su se sustavno bavili i analizom neuspješnih konsocijacijskih demokracija; i da to nisu kanili, kritičari konsocijacijskosti ne bi mi dopustili da šutke prijeđu preko toga. Rijetko je koja skupina relevantnih teoretičara bila tako oprezna, pa i skeptična, u pogledu uspješne primjene institucionalno-političkih aranžmana koje je načelno smatrala dobrima za podijeljena društva, kao što su to bili konsocijacijskosti.¹⁴ Kad je već o seleksijskoj pristranosti riječ, zanimljivo je kako se Mujkić sjetio propasti konsocijacijske demokracije u Libanonu, ali mu nije pala na um **otpornost konsocijacijskih obrazaca demokracije u susjednom Izraelu** koji opstaje već šezdesetak godina, premda se ta država neprestance nalazila u ratnome ili poluratom stanju u istoj konfliktnoj regiji kao i Libanon. Ili on, možda, pojma nema o tome da je i izraelska država sazdana na nizu konsocijacijskih aranžmana?

No, što uopće znači takva vrsta argumentacije? **Zar su u suvremenoj povijesti propadale samo konsocijacijske demokracije?** Nisu li masovno propadale upravo nekonsocijacijske demokracije u Europi, Južnoj Americi, pa i u Aziji i Africi tijekom cijeloga 20. stoljeća? Nisu li najveće tragedije u 20. stoljeću bile izazvane upravo propadanjem nekonsocijacijskih, liberalnih demokracija? Nije li nekonsocijacijska demokracija talijanske Prve Republike iznjedrila fašizam, a

12) Mujkić sve svoje postavke koje navodim temelji na jednome jedinom, i to posrednom, izvoru: tekstu I. Lusticka "Lijphart, Lakatos, and Consociationalism" (1997).

13) O konsocijacijskim modelima demokracije u Nizozemskoj, Austriji i Švicarskoj opsežnije sam pisala u knjizi *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država* (pogl. II), i to na temelju relevantne literature o tim političkim sustavima. O indikatorima mijenjanja konsocijacijskosti

jskih demokracija u Austriji, Belgiji, Nizozemskoj, Švicarskoj i Izraelu instruktivno se raspravlja u zborniku što su ga uredili K. R. Luther i K. Deschouwer (1999).

14) Ogledan je primjer Lijphartov skeptični tekst o izgledima za uspjeh konsocijacijskog obrasca u Sjevernoj Irskoj (1975). Više od tridesetak godina nakon objavljivanja tog teksta na njega, ali i na Lijphartovu teoriju konsocijacijsku demokracije uopće, kritički su se osvrnuli J. McGarry i B. O'Leary (2006, 2006a).

nekonsojacijska demokracija njemačke Vajmarske Republike nacizam? Nisu li se upravo liberalne ili poluliberalne europske demokracije između dva svjetska rata neobično lako i brzo transformirale u autokratske fašističke, polufašističke ili filofašističke režime u kojima je provođeno najgora etničko nasilje i, kako bi se danas reklo, etničko čišćenje? Koliko je prezidencijalističkih liberalnih demokracija u Južnoj Americi, dizajniranih po uzoru na "diva sa Sjevera", završilo u brutalnim personalističkim diktaturama? **Koliko je parlamentarnih liberalnih demokracija u poslijekolonijalnoj Africi, dizajniranih po uputama bivših kolonijalnih vladara iz Westminstera i iz Elizejske palače, završilo u građanskom ratu i diktaturi?** Nisu li, napokon, mnoge od tih demokracija propale, među ostalim, i zato što su bile žrtve nasilne "imitacijske difuzije" političkih institucija iz zemalja svojih bivših kolonijalnih vladara ili zato što su same slijepo kopirale modele liberalne demokracije koji su bili neprimjereni političkoj povijesti, društvenoj strukturi i naslijeđenoj kulturi njihovih zemalja?

4. Ideološke prepreke: etnička anksioznost

U pravilnu razumijevanju i vrednovanju teorija i modela konsocijacijske demokracije njezinim su se kritičarima ispriječile neke opće, ali i specifične **ideološke prepreke**. Među njima posebno mjesto ima sindrom "**etničke anksioznosti**" kao kontingentno **uvjetovan strah od etničkih zajednica i svega što je povezano s etničnošću**. Pojava tog straha zapravo je prava mala teorijska zagonetka. Prethodno sam upozorila na to da su liberalni kritičari konsocijacijske demokracije uglavnom pristaše konstruktivističkih teorija nacije; štoviše, njihov je **konstruktivistički pristup** toliko prenaplašen da im se nacije pojavljuju kao "izmišljene zajednice", proizvoljni ideološki konstrukti, kojima su sva svojstva pridana izvana, a nisu izrasla iznutra, iz povijesnih procesa nacionalne integracije. Te "izmišljene zajednice" samo su, kako kaže Ćurak, privremeni gosti države Bosne i Hercegovine i mogu biti izbačeni iz nje ako ona tako odluči. Istodobno, nacije se pojavljuju kao onipotentni akteri bosanskohercegovačke povijesti. One su uzurpirale prošlost i sadašnjost, a uprle su svu snagu da to učine i s budućnošću zemlje, u čemu bi im trebala pomoći upravo konsocijacijska demokracija kao prikriveni oblik etničke demokracije. **Za bošnjačke liberalne nacije su "neprijateljske zajednice"**: one su neprijateljice bosanske države, neprijateljice liberalne demokracije, neprijateljice građanske slobode, jednakosti i pravедnosti. Kao i svakoga moćnog političkog neprijatelja, i njih se treba boriti i protiv njih se treba boriti svim sredstvima.¹⁵

15) U ovom je sklopu korisno uputiti na **izvrstan tekst N. Sesardića** (2006) o nevoljama, zapravo pravim mukama, što ih liberali i liberalizam imaju s nacijama i nacionalizmom, i to na primjerima s ovdašnjih prostora.

Takav **ideološki strah od nacija**, etnička anksioznost kao svojevrsan **oblik političke patologije**, utjecao je i na redukcionističko shvaćanje teorija i obrazaca konsocijacijske demokracije uopće. U konsocijacijalizmu se vidi isključivo ili ponajprije **etnički konsocijacijalizam**. Zanimaruje se da konsocijacijska demokracija nije namijenjena samo etnički, nego i raso, vjerski, klasno i kulturno podijeljenim društvima. Nizozemska i Austrija nisu institucionalizirale konsocijacijsku demokraciju zato što su bile etnički podijeljena društva. Ni Izrael, Libanon, Urugvaj i Kolumbija nisu ozakonili institucije konsocijacijske demokracije zbog etničke rascijepjenosti svojih društava. Ali zbog etničke segmentacije društava to su učinile **Švicarska, Belgija, Cipar** i, uvjetno rečeno, Kanada. Pokazalo se, istina, da su **etničke podjele teže prevladive** od vjerskih, socijalnih ili kulturnih podjela unutar jedne nacije. Stoga je logično što su se najprije i najbrže društveno homogenizirale i politički "dekonsojacijalizirale" upravo neetničke konsocijacijske demokracije u Nizozemskoj i Austriji. Ne može se previdjeti ni činjenica da upravo u neetničkim konsocijacijskim demokracijama nikad nije bila dovedena u pitanje opstojnost države: nikad nije bio aktualan raspad Nizozemske, Austrije i Izraela, ali ni Švicarske. Empirijski je, dakle, dokazano da konsocijacijski mehanizmi nužno ne "zaletuju" i ne produbljuju postojeće društvene rascjepa, kao što tvrde njihovi liberalni kritičari.¹⁶

Drukčije je stanje u višetničkim konsocijacijskim ili polukonsocijacijskim državama kao što su Belgija, Kanada i Cipar. "**Problem državnosti**" – koji se očituje kao dovršeni raspad države, kao na Cipru, ili potencijalni raspad, kao u Belgiji i Kanadi – **djelomice može biti uzrokovan i razmjerno kasnim i nepotpunim institucionaliziranjem konsocijacijskih mehanizama**, zbog čega oni nisu mogli osigurati pravodobnu i djelotvornu institucionalnu zaštitu posebnih etničkih interesa, stvaranje pravednijih međuetničkih odnosa te, posljedično, ublažavanje etničkih rascjepa. U Belgiji je **proces ustavne federalizacije države trajao tridesetak godina**, a ta je **zemlja postala konsocijacijska federalna država tek 1993**. Dotad su se Flandrija i Valonija konstituirale u zasebne jezične, kulturne i političke zajednice, pa kad je federacija napokon institucionalizirana ostala je uvelike bez ovlasti jer se sva politička moć već bila preselila na segmentirane zajednice.¹⁷ Kanada zapravo nikad nije ni bila prava konsocijacijska država,

16) Osim toga, mnogo je empirijskih istraživanja koja su potvrdila da konsocijacijske i konsenzusne demokracije kao podtipovi "pregovaračkig demokracija" nisu ni nestabilnije, ni nedjelotvornije, ni nedemokratskije od većinskih demokracija anglosaksonskog tipa. Kratak pregled stajališta o tome v. u: Schmitt (2002). Te tvrdnje iscrpno empirijski potkrepljuje i Lijphart (1999), ali pretpostavljam da bi on u ovome sporu mogao biti doživljen kao "pristrani svjedok".

17) Ustavna reforma unitarne države u federalnu formalno je počela 1963, ali su prave promjene uslijedile tek 1970. Tada su utvrđena "konsocijacijska načela" prema kojima se trebala ravnati u odlučivanju i provedbi reforme. Jedno od pravila bilo je i donošenje svih odluka o reformi države dvostrukim većinama: **dvočetinskom većinom svih zastupnika u parlamentu i jednostavnim većinama u svakoj jezičnoj zajednici** (Luther i Deschouwer, 1999, 101-105).

nego tek “polukonsocijacija”, mješovita ili hibridna većinsko-konsocijacijska demokracija (Cannon, 1982; McRae, 1997; Lijphart, 1999; Kymlicka, 2003; Studlar i Christensen, 2006).¹⁸ No, **“problem državnosti” nipošto nije primarno uzrokovan konsocijacijskim modelom demokracije.** Kad bi bilo tako, onda se on ne bi postavljao u liberalnoj Španjolskoj, u liberalnome Ujedinjenom Kraljevstvu Velike Britanije i Sjeverne Irske, u intencijski liberalnoj Srbiji, Moldaviji ili Ukrajini. **Problem državnosti primarno je uzrokovan prirodom višetličkih društava:** karakterom – brojnošću, starošću, povijesnom samosviješću – etničkih zajednica koje žive u nekoj zemlji, poviješću njihovih međusobnih odnosa, dostignutim stupnjem nacionalne integriranosti pojedinih zajednica, postojanjem masovne artikulirane političke volje da se proces nacionalne integracije dovrši uspostavljanjem samostalnih nacionalnih država i postojanjem političkih snaga koje mogu ostvariti te ciljeve, postojanjem susjednih “matičnih” nacionalnih država koje podupiru takve zahtjeve, razinom ekonomskoga i socijalnog blagostanja u državama u kojima žive, demokratskičnošću njihovih političkih režima, postojanjem institucionalnih oblika zaštite posebnih etničkih interesa, regionalnim okruženjem, međunarodnim okolnostima itd.

Drugi oblik redukcionizma u razumijevanju konsocijacijske demokracije, koji opet izvire iz “etničke anksioznosti”, izražava se u **prenaglašavanju teritorijalno-političke autonomije etničkih segmenata** kao njezine sukonstitutivne sastavnice. Etnički ili nacionalni federalizam jest kost u grlu bošnjačkim liberalima zato što ga vide kao **“uvod” u raspad države.** Etnička federacija ne promatra se kao institucionalni oblik zajedničkog života nego kao **institucionalna pretpostavka razgradnje države.** Etnički federalizam u Bosni može biti samo “destruktivan”, on bi “jugoslavizirao” Bosnu i imao u njoj istu negativnu ulogu kakvu je imao u “krvavom raspadu naše bivše zajedničke domovine – SFR Jugoslavije” (Mujkić, 2007, 9). **Nacionalni federalizam** je, dakle, bio uzročnik krvavog raspada socijalističke Jugoslavije. A što je bio uzrok krvavog raspada “naše bivše zajedničke domovine” – Kraljevine Jugoslavije? Inače, dosad sam bila uvjeren da su krvavi raspad socijalističke Jugoslavije uzrokovali, među ostalim, masovni srpski nacionalistički pokret i **službena srpska politika koje su htjele maksimalno reducirati “nacionalni federalizam”**, ako ga već nisu mogle potpuno ukinuti. Bošnjački liberali nemaju ništa protiv decentralizirane države, nekako bi progutali i neetnički federalizam, ali im se etnički federalizam pričinja kao sami nečastivi. Činjenica je, međutim,

18)

Od glavnih elemenata konsocijacijske demokracije Kanada ima samo federalizam – izražen i u asimetričnom bikameralizmu sa slabim drugim domom, Senat, koji bi trebalo biti predstavničko tijelo federalnih jedinica – a opstale su ključne institucije većinske demokracije anglosaksonskog tipa: većinski izborni sustav, dvostranački sustav, jednostranačke vlade i dr. U posljednjim desetljećima prošlog stoljeća politika kanadske vlade poprimila je izraženija **obilježja multikulturalizma što je ublažavalo i mijenjalo rigidne majoritarne institucije i političku praksu** (v. Kymlicka, 2003).

da u Bosni i Hercegovini objektivno **nema valjanih povijesnih i strukturnih razloga za bilo koji drugi federalizam osim etničkoga.** Mogu, zapravo, zamisliti samo još federaciju dviju povijesnih pokrajina, **pokrajine Bosne i pokrajine Hercegovine**, ali su današnja Bosna i današnja Hercegovina uvelike promijenile svoje identitete da bi mogle funkcionirati kao jedinstvene regionalne cjeline. Uostalom, u suvremenome bosanskohercegovačkom društvu i politici danas tu opciju ne zagovara nitko relevantan. Dapače, neki se bošnjački autori zauzimaju za simbolično ukidanje Hercegovine tako što bi se izbrisalo njezino ime iz službenog naziva države.

Zaključno mogu pretpostaviti da ni **konsocijacijsko rješenje nije opcija koja trajno “stoji na stolu”.** Može doći vrijeme kad će biti prekasno i za nju. Bojim se da bi tek tada najveći kritičari konsocijacijske demokracije posegnuli za njom kao jedinim spasonosnim rješenjem za Bosnu i Hercegovinu.

MIRJANA KASAPOVIĆ JE REDOVITA PROFESORICA NA FAKULTETU POLITIČKIH ZNANOSTI SVEUČILIŠTA U ZAGREBU. VODITELJICA I PREDAVAČ NA POSLIJEDIPLOMSKIM ZNANSTVENIM STUDIJIMA “HRVATSKI POLITIČKI SUSTAV I UPRAVLJANJE” I “KOMPARATIVNA POLITIKA”. GLAVNA UREDNICA ZNANSTVENE BIBLIOTEKE “POLITIČKA MISAO”. OBJAVILA 8 KNJIGA I OKO 70 ČLANAKA, STUDIJA I RASPRAVA U ZBORNICIMA RADOVA, ZBORNICIMA IZLAGANJA SA ZNANSTVENIH SKUPOVA I U ZNANSTVENIM ČASOPISIMA U HRVATSKOJ, NJEMAČKOJ, VELIKOJ BRITANIJ, SAD-U, AUSTRIJI, POLJSKOJ, MAĐARSKOJ, SLOVENIJ, BUGARSKOJ, MAKEDONIJI, SRBIJI I CRNOJ GORI.

Literatura

- Anderson, Benedict (1990). *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Dušan (2006). “Sarajevo kao lakmus test budućnosti postdejtonske BiH”. *Status*. 9:75-77.
- Barry, Brian (1975). “Political accommodation and consociational democracy”. *British Journal of Political Science*. (5) 4:477-505.
- Barry, Brian (1975a). “The consociational model and its dangers”. *European Journal of Political Research*. 3:393-412.
- Barry, Brian (2006). *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Borić, Faruk (2006). Etnocentrizam, sekularizacija i ustavne promjene”. *Status*. 9-78-84.
- Cannon, Gordon (1982). “Consociationalism vs. Control: Canada as a Case Study”. *Western Political Quarterly*. (35) 1:50-64.
- Dijk, Teun A. van (2006). *Ideologija. Multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

9. Dodig, Radoslav (2006). "Ustavno-gordijski čvor u Bosni i Hercegovini 1990.-1994." *Status*. 9:86-89.
10. Donley, Studlar T., Christensen, Kyle (2006). "Is Canada a Westminster or Consensus Democracy? A Brief Analysis". *Political Science and Politics*. (39) 4:837-841.
11. Džolan, Mijo (2007). "U BiH uvesti belgijski model kulturne autonomije". <http://www.bosna.srebrna.ba/php/modules.php?name=News&file=article&sid=224>
12. Filipović, Muhamed (2007). "Šta je to genocid". *Pregled*. 1-2:17-47.
13. Filipović, Nenad (2006). "Konsocijacija drugo ime za podjelu BiH". *Slobodna Bosna*, 29. 4. 2006.
14. Filipović, Nenad (2006a). "Vulgarizatori i simplifikatori historioografskih spoznaja". *Slobodna Bosna*, 28. 12. 2006.
15. Filipović, Nenad (2007). "Milorad Ekmečić , tvorac novog srpskog Načertanija". *Slobodna Bosna*. 30. 8. 2007.
16. Filipović, Nihad (2007a). "Vruća separatistička pegla u svjetlu konsocijacijskih inicijativa". <http://users.telenet.be/orbus/aktua/aktua1463.htm>
17. Hadžidedić, Zlatko (2006). "Hejsov plan – samoubistvo iz zasjede". *Status*. 9:90-92.
18. Hobsbawm, Eric (1993). *Nacije i nacionalizam. Program, mit i stvarnost*. Zagreb: Novi liber.
19. Huntington, Samuel P. (2007). *Tko smo mi? Izazovi nacionalnom identitetu Sjedinjenih Američkih Država*. Zagreb: Izvori.
20. Ibrahimagić, Omer (2006). "Središnja organizacija teritorije i vlasti u Bosni i Hercegovini". *Status*. 9:93-95.
21. Ivanković, Željko (2006). "Do konsocijacije preko demitologizacije". *Status*. 9:96-103.
22. Kasapović, Mirjana (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
23. Kecmanović, Nenad (2007). *Nemoguća država*. Banja Luka: Glas Srpske.
24. Kukić, Slavo (2006). "Temeljni principi ustavnog ustroja BiH – pokušaj konstitucije jednog modela". *Status*. 9:104-107.
25. Kymlicka, Will (2003). *Multikulturalno građanstvo. Liberalna teorija manjinskih prava*. Zagreb: Jesenski i Turk.
26. Lijphart, Arend (1975). Review Article; The Northern Ireland; Cases, Theories, and Solutions." *British Journal of Politics*. 5:83-106.
27. Lijphart, Arend (1999). *Patterns of democracy: Governments forms and performance in thirty-six countries*. New Haven i London: Yale University Press.
28. Lučić, Ivo (2006). "Legitimitet između mita i zakona". *Status*. 9:108-114.
29. Lustick, Ian (1997). "Lijphart, Lakatos and Consociationalism". *World Politics*. (50) 1:88-117.
30. Luther, Kurt Richard, Deschouwer, Kris (ur.) (1999). *Party Elites in Divides Societies. Party Elites in Consociational Democracy*. London i New York: Routledge.
31. McGarry, John, O'Leary, Brendan (2006). "Consociational Theory, Northern Ireland's Conflict, and its Agreement. Part 1: What Consociationalists Can Learn from Northern Ireland". *Government and Opposition*. (41) 1:43-63.
32. McGarry, John, O'Leary, Brendan (2006a). "Consociational Theory, Northern Ireland's Conflict, and its Agreement 2. What Critics of Consociation Can Learn from Northern Ireland". *Government and Opposition*. (41) 2:249-277.
33. McRae, Kenneth (1997). "Contrasting Styles of Democratic Decision-making: Adversarial versus Consensual Politics". *International Political Science Review*. (18) 279-295.
34. Mujkić, Asim (2006). "Da li je narod 'prirodna vrsta'? Bosna i Hercegovina između etničke i etičke jednakosti". *Status*. 9:115-123.
35. Mujkić, Asim (2006a). "Bosna i Hercegovina između etičke i etničke jednakosti: Zajednica (ne)ravnopravnih naroda i diskriminiranih građana". *Pregled*. 1-2:33-45..
36. Mujkić, Asim (2007). "Bosna i Hercegovina kao etno-teritorijalna federacija: Federativna Narodna Republika Bosna i Hercegovina (FNRBiH)". *Odjek*. 3-12.
37. Mujkić, Asim (2007a). "Bosna i Hercegovina i izazovi konsocijacije". *Odjek*. Proljeće 2007, str. 6-12.
38. Pajić, Zoran (2006). "Bosna i Hercegovina: državnost na raskrižju puteva". *Status*. 9:124-126.
39. Pehar, Dražen (2006). "Moralne dileme, politički sukobi, tu-maćenje i promjene (daytonskog) ustava – stajalište filozofije jezika". *Status*. 9:127-139.
40. Perreau-Saussine, Emile (2007). "Quentin Skinner in Context." *Review of Politics*. (69) 1:106-122.
41. Sarajlić, Eldar (2006). "The Dayton supermarket: ustavne reforme u simulacijskom ključu". *Status*. 141-155.
42. Sarajlić, Eldar (2007). "Ground Zero: Bosna i Hercegovina između kulturnog fundamentalizma i političke deliberacije". *Status*. 11:25-52.
43. Sarajlić, Eldar, Mujkić, Asim, Ćurak, Nerzuk (2007). "Tuneli bez svjetla". *Status*. 11:53-65.
44. Schmidt, Manfred (2002). "Political performance and types of democracy: Findings from comparative studies". *European Journal of Political Research*. (41) 147-163.
45. Sesardić, Neven (2006). "Liberalizam i njegove nevolje s nacionalizmom". *Status*. 9:20-25.
46. Skinner, Quentin (1988). "Meaning and Understanding in the History of Ideas". U: Tully, J. (ur.). *Meaning and Context – Quentin Skinner and his Critics*. Cambridge: Polity.
47. Smith, Anthony D. (2003) *Nacionalizam i modernizam. Kri-tički pregled suvremenih teorija nacije i nacionalizma*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
48. Steiner, Christian (2006). "Geneza i legitimnost Ustava Bosne i Hercegovine". *Status*. 9:156-159.
49. Studlar, Donley T., Christensen, Kyle (2006). "Is Canada a Westminster or Consensus Democracy? A Brief Analysis". *Political Science and Politics*. (39) 4:837-841.
50. Trnka, Kasim (2006). "Ustavne promjene ispod realnih potreba i demokratskog legitimiteta". *Status*. 9:161-165.
51. Vlaisavljević, Ugo (2006). "Ustav i zemljišni posjed". *Status*. 9:166-176.
52. Žepić, Božo (2006). "Dvije faze ustavnih promjena". *Status*. 9:177-187.